

ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ

Олександр Іщук

кандидат історичних наук

Наталія Ніколаєва

кандидат історичних наук, науковий співробітник історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті проаналізовано матеріали зі справи № 376 колекції друкованих видань Галузевого державного архіву Служби безпеки України, які стосуються життя та діяльності керівника ОУН Євгена Коновальця. Особливу увагу приділено аналізу інструкцій підпілля ОУН за 1942—1950 рр. щодо вшанування пам'яті Є. Коновальця та відзначення Дня Героїв, який відмічали щороку 23 травня (в день його смерті в Роттердамі).

Ключові слова: Галузевий державний архів Служби безпеки України, Організація Українських Націоналістів, Євген Коновалець.

The article analyzes documents from the file № 376 (fund № 13, Branch-Wise State Archive of the Security Service of Ukraine) with the information about the leader of the Organization of Ukrainian Nationalists Yevhen Konovalets. Special attention is devoted to the OUN's instructions about honouring Konovalets' memory and the Heroes' Day – one that was appointed on May 23th (the date when Konovalets was killed in Rotterdam).

Key words: Branch-Wise State Archive of the Security Service of Ukraine, Organization of Ukrainian Nationalists, Yevhen Konovalets.

ПОСТАТЬ ЄВГЕНА КОНОВАЛЬЦЯ В МАТЕРІАЛАХ СПРАВИ №376 З КОЛЕКЦІЇ ДРУКОВАНИХ ВИДАНЬ ГДА СБ УКРАЇНИ

14 червня 2011 р. виповнилося 120 років від дня народження засновника Організації Українських Націоналістів полковника Євгена Коновальця (1891—1938). Про нього в науковій літературі написано вже досить багато, причому найбільше — саме в останні 20 років.

Постать Є. Коновальця в українській діаспорі почали активно вивчати з середини ХХ ст. В основному видавалися спогади і розрізнені матеріали з метою вшанування його пам'яті¹. Не бракувало також науково-популярних видань².

Радянська історіографія вкрай негативно оцінювала діяльність УВО та ОУН, зокрема і Є. Коновальця, називала їхніх членів «українськими буржуазними націоналістами», «ворогами українського народу». Це й не дивно, адже історики в СРСР могли писати та публікувати лише ті матеріали, які були «ідеологічно перевірені» і відповідали політиці правлячої Комуністичної партії³. До розпаду СРСР дослідження історії українського визвольного руху взагалі перебувало під забороною. Починаючи з 1991 р. українські історики нарешті отримали можливість вільно писати про будь-які важливі історичні питання, працювати з раніше недоступними архівними матеріалами, що зберігалися в радянських спецсховищах. Саме на їх основі згодом було підготовлено чимало публікацій, які відкрили маловідомі сторінки біографії Є. Коновальця.

Значний внесок у вивчення постаті Є. Коновальця зробив професор Володимир Косик⁴. У своїх працях він простежив життєвий шлях засновника ОУН, звернувши особливу увагу на його політичну діяльність за кордоном та на обставини його вбивства 23 травня 1938 р. у Роттердамі. Він також проаналізував розкол ОУН на бандерівську та мельниківську фракції, що сталося невдовзі після загибелі Є. Коновальця.

Постаті Є. Коновальця приділено велику увагу у книгах Анатолія Кентія⁵. Дослідник на основі значного масиву архівних документів (у першу чергу — з колишнього партійного архіву, нині — Центрального державного архіву громадських об'єднань України у м. Києві, де він працював кілька десятків років) простежив еволюцію діяльності українського визвольного руху. Також за його участю видано збірник віцлілих листів Є. Коновальця (під промовистою назвою «Я б'ю в дзвін...»).

У червні 2006 р. у Львівському національному університеті ім. Івана Франка відбулась наукова конференція, присвячена 115-ій річниці від дня народження Є. Коновальця. Матеріали конференції згодом були видані окремим збірником. У заході взяли участь дослідники українського визвольного руху, яких зацікавила постать Є. Коновальця, — Ігор Гаврилів⁶, Михайло Ковальчук⁷, Євген Луць⁸, Кім Науменко⁹, Андрій Сова¹⁰ та інші.

⁴ Косик В. Розкол ОУН. 1939—1940: Збірник документів / Львівський державний університет ім. І. Франка. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. — Львів, 1997. — 134 с.; 2-е вид., випр. й доп. — Львів, 1999. — 136 с.; Косик В. Спецоперації НКВД-КГБ проти ОУН: боротьба Москви проти українського націоналізму 1933—1943. Дослідження методів боротьби. — Львів, Галицька видавнича спілка, 2009. — 160 с.; Косик В. Євген Коновалець: короткий нарис життєвого шляху // Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху. — Львів, 2004. — Зб. 3. — С. 61—70.

⁵ Кентій А. В. Збройний чин українських націоналістів. 1920—1956. Історико-архівні нариси. — Т. 1. Від Української Військової Організації до Організації Українських Націоналістів. 1920—1942. — К., 2005. — 332 с.; Кентій А. В. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929—1941 рр.). — К.: Б. в., 1998. — 201 с.; Кентій А. В. Українська Військова Організація (УВО) 1920—1928 рр.: Короткий нарис. — К.: Б. в., 1998. — 82 с.

⁶ Гаврилів І. Євген Коновалець і розкол в ОУН // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. — Львів, 2006. — Зб. 8. — С. 118—129.

¹ Напр.: Славному з славних: В п'ятнадцяті роковини смерті полковника Євгена Коновальця 1938—1953 / Українська національна єдність у Франції. — Париж: Editions S.C.I.P., — 1968. — 60 с.; Мартинець В. Українське підпілля. Від У.В.О. до О.У.Н.: Спогади й матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму. — Б. м. в. 1949. — 535 с. Також до подібних книг слід віднести діаспорні видання, перевидані згодом в Україні, напр.: Життя і смерть полковника Коновальця. Документи, матеріали, спогади, щоденники, листи, фотографії. — Львів: Червона калина, 1993. — 328 с.; Бойко Ю. Євген Коновалець і Осередньо-Східні Землі. — Т.: Терноп. обл. орг. Республ. партії, 1991. — 63 с.

² Напр.: Євген Коновалець: Біографічний нарис. — Івано-Франківськ: Б. в., — 1991. — 58 с.

³ Напр.: Руднев В. Українські буржуазні націоналісти — агенатура міжнародної реакції. — К.: Держполітвидав УРСР, 1965. — 216 с.; Полторацький О. Українські буржуазні націоналісти — найлютіші вороги українського народу. — К.: Держполітвидав УРСР, 1953. — 68 с.

Останніми роками у різних наукових виданнях та пресі також було опубліковано чимало статей про Є. Коновальця, що сприяло поширенню правдивої інформації про нього в суспільстві¹¹.

Незважаючи на появу такої великої кількості публікацій, на нашу думку, цього все ж недостатньо для того, щоб з'ясувати місце і роль Є. Коновальця в історії України ХХ ст. Тим більше, що навіть за опублікованими працями досі не укладено списку вже виявлених і опрацьованих дослідниками архівних джерел про нього. Важливо, щоб дослідники та наукова спільнота знали, які документи про життя та діяльність Є. Коновальця дійшли до наших днів. Прикро, але українські історики досі не підготували жодного узагальненого анотованого довідника документів, де йдеться про виявлені матеріали щодо засновника Української Військової Організації та Організації Українських Націоналістів.

Сподіваємося, що поступове оприлюднення та систематизація архівних документів дозволить внести ясність у мало висвітлені сторінки біографії одного з керівників українського визвольного руху.

Метою цієї статті є аналіз архівних документів про Є. Коновальця, що збереглися в одній з найбільших колекцій повстанських матеріалів — справі № 376 у 88 томах з фонду № 13 (ко-

лекції друкованих видань) Галузевого державного архіву Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України)*.

Хоча в справі № 376 зберігаються матеріали переважно за 1943—1954 рр., однак трапляються документи й попередніх років. До того ж в матеріалах після 1944 р. постать Є. Коновальця згадується також досить часто. Мабуть, це було пов'язане з тим, що на прикладі його життя провідники ОУН намагалися виховувати молодих підпільників.

Справа № 376 була створена на початку 1960-х рр. Її підготовка була складовою частиною діяльності Групи при Голові КГБ УРСР з узагальнення досвіду роботи чекістів (у складі Павленка (керівник), Махова, Григор'єва, Кирпиченко та інших). Завданням групи було підготувати збірник матеріалів про боротьбу НКВД-НКГБ-МГБ-КГБ з ОУН і УПА у 1944—1954 рр. для передачі досвіду молодим оперативним співробітникам. Першим дітищем групи стала впорядкована в 1959—1962 рр. справа № 372 (у 103 томах), яка отримала назву «Збірник документів про структуру та характер антирадянської діяльності “Організації Українських Націоналістів — ОУН” та “української повстанської армії — УПА”; про методи та заходи агентурно-оперативної роботи органів державної безпеки України з ліквідації організованого підпілля ОУН і озброєних банд УПА на території республіки в період 1943—1954 рр.».

У жовтні 1963 р. керівництво КГБ УРСР дало вказівку створити додатки до справи № 372 — справи № 376 та № 398 з оригіналами матеріалів, виданих підпіллям ОУН і УПА у 1944—1954 рр. Ці матеріали повинні були допомогти оперативникам краще зорієнтуватися в історії ОУН і УПА. На жаль, самої вказівки відшукати в матеріалах ГДА СБ України поки що не вдалося, але на її існування вказують інші джерела. Зокрема, збереглося кілька листів — відповідей на вказівку № 351 від 9 жовтня 1963 р. (мабуть, це і було розпорядження з Києва про пошук та систематизацію матеріалів підпілля ОУН і УПА з метою створення відповідної збірки), які свідчать про проведення у кількох управліннях КГБ роботи з систематизації матеріалів ОУН і УПА і підготовки додатків до спр. № 372 — створення справ № 376 та № 398.

* Матеріали справи №376 доступні в електронному вигляді у центральному та обласних інформаційно-довідкових залах ГДА СБ України.

⁷ Ковальчук М. Біля витоків УВО: військово-політична діяльність Є. Коновальця у 1920—1921 рр. // *Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*. — Львів: Видво «Мс», 2006. — Зб. 7. — С. 5—78.

⁸ Луньо Є. Поетизація і героїзація Євгена Коновальця у народних піснях // *Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*. — Львів, 2006. — Зб. 8. — С. 130—152.

⁹ Науменко К. Царицинська доба Євгена Коновальця // *Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*. — Львів, 2006. — Зб. 8. — С. 11—23.

¹⁰ Сова А. Листування Євгена Коновальця зі старшиною товариства «Сокіл-Батько» у Львові // *Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*. — Львів, 2006. — Зб. 8. — С. 5—10.

¹¹ Напр.: Бондаренко К. Євген Коновалець — націоналіст № 1 // *Вечірній Івано-Франківськ*. — 30 серпня 2007 р. — № 30 (79). — С. 19; Веденев Д., Шевченко С. Полковник-сладкоєжка. Життя і смерть Євгена Коновальця // *Київський телеграф*. — 2001. — 11 лютого; Мотник Б. Є. Коновалець і Українська Військова Організація // *Львівський історичний музей. Наукові записки*. — Вип. 5. — Ч. 2. — Львів, 1996. — С. 65—77.

Група при Голові КГБ УРСР з узагальнення досвіду роботи чекістів провела значну роботу для впорядкування та опрацювання архівних документів. Сучасні дослідники, які опрацьовують вказані справи, мають досить повне уявлення про діяльність підпілля в Україні в 1944—1954 рр. Описуючи свою боротьбу проти підпілля ОУН і УПА, чекісти залишили добре систематизований матеріал і про діяльність українського визвольного руху. Велика частина історичних документів українського визвольного руху та його поборників була надійно збережена у спецховищах КГБ, де їм нічого не загрозувало. До того ж, упорядниками були не сторонні люди, а працівники середньої або й вищої ланки чекістського апарату, які роками брали участь у боротьбі з підпіллям, досконало володіли матеріалом, вміли думати системно і чітко подавати матеріал. Саме тому збірник актуальний і досі¹².

Які ж найбільш показові матеріали про життя та діяльність Є. Коновальця можна побачити в цій справі?

У першому томі справи № 376 зібрані матеріали з історії ОУН, її ідеології. Прикладом популярного узагальненого матеріалу на цю тему може бути книга Д. Кардаша «Український націоналізм», видана в Харкові у 1941 р. Автор намагався коротко проаналізувати історію створення та діяльності ОУН. Звісно, що він згадав також і про роль Є. Коновальця у створенні УВО, а потім і ОУН¹³.

За подібною схемою написано брошуру «Історія українського націоналізму». У ній також коротко згадано про роль Є. Коновальця в створенні ОУН¹⁴.

Невелика стаття «Розвиток національно-політичної думки» також містить коротку згадку про Є. Коновальця як засновника УВО¹⁵.

У брошурі «Розвиток національно-державницької думки» перелічено основні етапи творення української державної думки. Згадано про Є. Коновальця як ініціатора створення УВО і ОУН. Міститься інформація про його загибель у Роттердамі 23 травня 1938 р.¹⁶

Очевидно, співробітники КГБ УРСР вважали за необхідне, щоб у справі обов'язково були офіційні документи, прийняті керівництвом ОУН. Тому вони не оминули своєю увагою і постанови Першого Конгресу ОУН у 1929 р. Їх часто перевидавали у підпіллі, і одне з таких видань потрапило у збірник¹⁷. Про діяльність та загибель Є. Коновальця згадано також у постановках Другого Великого збору ОУН у квітні 1941 р.¹⁸. Після загибелі Є. Коновальця у діяльності ОУН відбулися значні зміни, і зазначені Постанови показують, у чому саме вони полягали.

Деякі збережені у справі документи свідчать про подробиці розколу ОУН на дві фракції — бандерівську та мельниківську та про сутність суперечностей між їх членами. Прикладом може бути книга «Василя Шумного», яка має назву «Геть з киринею»¹⁹. Вона містить докладну інформацію про стосунки бандерівців з мельниківцями після розколу ОУН на дві фракції. Автор розглянув причини розколу. Цікавою є подана ним інформація про діяльність Є. Коновальця в останні роки перед розколом Організації — його намір зібрати Другий Конгрес ОУН для проведення реорганізації Проводу, оновлення й омолодження керівництва, включення до його складу представників західноукраїнських земель, зміну статуту організації тощо. «Василь Шумний» розповів також про загибель Є. Коновальця, через яку він не встиг провести задуману реорганізацію²⁰.

Збереглися також документи підпілля ОУН(б) і ОУН(м), у яких висвітлюються погляди обох фракцій на розкол єдиної організації.

¹² Докладніше про історію створення спр. 376 див.: Іщук О.С. Узагальнення органами КДБ УРСР досвіду боротьби з підпіллям ОУН та УПА: до створення відомчої тематичної колекції архівних документів (1959—1964 рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2009. — № 1 (32). — Харків: Права людини, 2009. — С. 87—119.

¹³ Д. Кардаш. Український націоналізм. — Харків, 1941 р. // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 1. — Арк. 69 зв. Скоріше за все, «Д. Кардаш» — це псевдонім. Цілком можливо, що місце видання (Харків) також не відповідає дійсності і написано підпільниками з пропагандистських мотивів.

¹⁴ Історія українського націоналізму // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 1. — Арк. 107—117.

¹⁵ Розвиток національно-політичної думки // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 2. — Арк. 10.

¹⁶ Розвиток національно-державницької думки // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 2. — Арк. 14 зв.

¹⁷ Постанови Першого конгресу ОУН // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 4. — Арк. 6.

¹⁸ Постанови Другого великого збору ОУН. Квітень 1941 р. // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 4. — Арк. 21 (повідомлення членам ОУН), арк. 22—49 (текст постанов).

¹⁹ Так у назві.

²⁰ «Василь Шумний». Геть з киринею // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 8. — Арк. 1—8.

Підпілля ОУН(б) підготувало видання «Чому потрібна була чистка в ОУН». Воно складалося з двох частин: перша носила назву «З ким ідемо, з ким не підємо ніколи»²¹, друга — «В ім'я правди»²². У них розглядається питання про виникнення та діяльність українського визвольного руху, згадано роль Є. Коновальця в ньому. Основна увага приділена аналізу причин розколу ОУН. Винуватцями його названі старші досвідчені члени ОУН — Андрій Мельник, Омелян Сенік та інші. На думку авторів, рівень їхнього керівництва на той час не відповідав потребам ОУН через застарілі методи роботи, а молодші підпільники вимагали працювати по-новому.

Підпілля ОУН(м) також підготувало свої видання. У справі № 376 збереглися «Біла книга ОУН. Про диверсію — бунт Яри-Бандера»²³ та «Чорна книга бунту Горбовий — Ярій — Бандера»²⁴. У цих виданнях подано точку зору підпілля ОУН(м) на розкол єдиної організації. Звісно, що винуватцями розколу у виданні названі С. Бандера та інші молоді підпільники, які відмовились підпорядковуватись А. Мельнику.

Підпільник 'Д. Кир' підготував коротку публікацію про Є. Коновальця, яку надрукували у журналі ОУН(м) «Український націоналіст»²⁵. Автор вважав, що Є. Коновалець був справжнім вождем українського визвольного руху. Також він повідомляв активу ОУН(м), що А. Мельник є достойним спадкоємцем Є. Коновальця.

Керівництво ОУН(м) приділяло значну увагу роботі з населенням, інформуванню людей про підступність радянської влади і намагання фізично ліквідувати провідників українського визвольного руху. Цікавою є листівка мельниківців «Український народ!»²⁶, де населенню коротко розповідається про вбивства Є. Коноваль-

ця, С. Петлюри та інших українських політичних діячів. Документ датовано 5 лютого 1943 р. У цьому ж дев'ятому томі справи № 376 є підбірка матеріалів про загибель у Житомирі 30 серпня 1941 р. Миколи Сціборського та О. Сеніка, а також про їхній похорон. У них згадується і Є. Коновалець, бо загиблі працювали разом з ним тривалий час.

Доволі цікавою є стаття одного з керівників ОУН Ярослава Стецька-«Карбовича», яка називається «Дві постаті — Євген Коновалець і Андрій Мельник»²⁷. У ній позитивно оцінюється особистість А. Мельника. Судячи з позначення в тексті, стаття була підготовлена ще до розколу ОУН на дві фракції і опублікована у виданні «Інформативні вісті» 20 листопада 1940 р. Згодом Я. Стецько, як помічник С. Бандери і один з керівників ОУН(б), висловлював зовсім інші погляди на постать А. Мельника. Саме про ці розбіжності йому постійно нагадували мельниківці.

Томи 12—17 справи № 376 містять матеріали про навчання та виховання кадрів ОУН, ідеологічні та політичні вишколи. Не дивно, що значна їх частина згадує про Є. Коновальця як засновника та керівника ОУН. У матеріалах роз'яснюються засади та принципи керівництва (провідництва) в ОУН. Зазначено, якими якостями повинен володіти керівник. Подано також лекції для навчання керівників і програми іспитів.

Прикладом може бути видання «Наші провідники. Симон Петлюра, Євген Коновалець, Степан Бандера»²⁸. У ньому подано коротку характеристику провідників українського визвольного руху, акцентовано увагу читачів на тому, що необхідно працювати над собою та виховувати такі ж позитивні якості, які мали вони.

Ще одне подібне видання називалось «Два прапорні імені — Петлюра і Коновалець»²⁹. У ньому наголошувалось на тому, що підпільні кадри повинні знати біографії своїх керівників.

Роль Є. Коновальця в створенні та діяльності українського визвольного руху прослідковується у виданні «Історія української

²¹ Чому потрібна була чистка в ОУН. Частина 1. З ким ідемо, з ким не підємо ніколи // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 8. — Арк. 0—26.

²² Чому потрібна була чистка в ОУН. Частина 2. В ім'я правди // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 8. — Арк. 27—59.

²³ Біла книга ОУН. Про диверсію — бунт Яри-Бандера // ГДА СБ України. — Ф. 3. — Спр. 376. — Т. 9. — Арк. 1—54.

²⁴ Чорна книга бунту Горбовий — Ярій — Бандера // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 9. — Арк. 55—68.

²⁵ 'Д. Кир'. Вождь // Український націоналіст. — 1941. — 21 листопада. — Ч. 4. // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 9. — Арк. 84—90 (арк. 84 із зворотом).

²⁶ «Український народ!» // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 9. — Арк. 108.

²⁷ Я. Стецько — «Карбович». Дві постаті — Євген Коновалець і Андрій Мельник // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 9. — Арк. 257.

²⁸ Наші провідники. Симон Петлюра, Євген Коновалець, Степан Бандера // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 12. — Арк. 65—66.

²⁹ Два прапорні імені — Петлюра і Коновалець // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 12. — Арк. 67—70.

національної революції»³⁰. У ньому коротко викладено історію виникнення та діяльності ОУН, цілі та завдання організації.

Ще одним коротким викладом історії українського визвольного руху є видання «Історія Організації Українських Націоналістів»³¹. Воно містить розділи про перший етап — діяльність УВО (1920—1929 рр.) та другий етап — діяльність ОУН (1929—1939 рр.). Звісно, у ньому згадано в загальних рисах про життя та роль Є. Коновальця.

Томи 20—23 справи № 376 містять періодичні видання підпілля ОУН(б). У журналах «Ідея і чин», «Осередок пропаганди і інформації при проводі ОУН» та інших час від часу трапляються короткі згадки про Є. Коновальця.

Томи 26 і 27 справи № 376 містять молодіжні журнали ОУН(б). У них подекуди наводяться з життя і діяльності Є. Коновальця, але без глибокого аналізу, оскільки видання були розраховані на виховання молоді³².

У томах 40—45 справи № 376 зберігаються пропагандивні видання та підбірку листівок ОУН(б) і УПА. Серед них є листівки, де згадано про Є. Коновальця, і на деяких навіть вміщено його портрет.

Цікавою є книга Петра Федун-‘Полтави’ «Двадцять років боротьби ОУН за національне і соціальне визволення українського народу, за українську самостійну соборну державу (1929—1949 рр.)»³³. У книзі коротко подано двадцятирічну історію діяльності ОУН. Видання було підготовлене для вишколу кадрів, у зв’язку з 20-літтям ОУН, що відзначалося в 1949 р. Постать Є. Коновальця була однією з ключових в історії ОУН, тому під час святкування 20-ліття Організації їй надавалось значної уваги.

Збереглася також підбірка різних листівок, присвячених 20-літтю ОУН в 1949 р.³⁴ Серед них є листівка з портретом Є. Коновальця³⁵.

В підпіллі також існувала друкарня «імені Євгена Коновальця». Збереглися окремі видання, які в ній друкувалися³⁶.

Серед виявлених у справі № 376 матеріалів щодо постаті Є. Коновальця значне місце посідають підпільні видання та інструкції щодо відзначення Свята Героїв (23 травня). Як відомо, з ініціативи керівництва ОУН (як бандерівців, так і мельниківців) це свято щороку відзначалося саме в день загибелі Є. Коновальця.

Прикладом може бути документ «Інструкція “Свято пам’яті вождів — свято могил” (23 травня)»³⁷. Його видала крайова езекутива ОУН у травні 1942 р. В інструкції йдеться про вшанування пам’яті вождів — С. Петлюри, Є. Коновальця та інших борців, полеглих за волю України. Пропонувалося організувати урочистості до дня 23 травня в усій організаційній мережі ОУН, а також масові культурні заходи в селах, церквах і т.п. В документі до найдрібніших подробиць розписано, як саме слід вшановувати пам’ять Є. Коновальця, як організувати урочисту частину, як читати вірші, співати пісні тощо.

Інформативною є підбірка матеріалів «Свято вождів, свято могил»³⁸. В ній вміщено статті про життя та діяльності Є. Коновальця, С. Петлюри, проаналізовано їхні політичні погляди.

Докладна інформація щодо організації святкування 23 травня міститься у виданні «Свято Героїв. Матеріали до святкування роковин смерті сл. п. вождя Є. Коновальця»³⁹. Воно датоване весною

³⁴ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 41. — Арк. 350—362.

³⁵ Там само. — Арк. 355, листівка з портретами С. Бандери та Є. Коновальця.

³⁶ Напр.: ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 5. — Арк. 91.

³⁷ Інструкція «Свято пам’яті вождів — свято могил» (23 травня) // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 9. — Арк. 04—105.

³⁸ Свято вождів, свято могил // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 9. — Арк. 193—202. На арк. 193—195 (зворот) стаття «В роковини смерті сл. п. полковника Євгена Коновальця». На арк. 97 зв. — вірш Остапа Гриця «На смерть вождя (23.05.1938 р. в Роттердамі)». На арк. 201 — стаття «Симон Петлюра — Євген Коновалець — Андрій Мельник» (три імена — одна ідея, один визвольний чин).

³⁹ Свято Героїв. Матеріали до святкування роковин смерті сл. п. вождя Є. Коновальця // ГДА СБ України. — Ф. 3. — Спр. 376. — Т. 9. — Арк. 203—209.

1944 р. У книзі вміщено вірші та зразки постановки урочистостей. Дуже цікаво показано, як виховували тогочасну українську молодь і як вшановували пам'ять Є. Коновальця.

Том 46 зі справи № 376 містить підбірку матеріалів про відзначення Дня Героїв 23 травня. Збереглися інструкції, звіти, листівки, звернення, вірші, зразки організації урочистих зборів тощо.

У короткому зверненні «У свято героїв української революції» наголошено на важливості відзначення дня 23 травня як дня пам'яті борців за волю України⁴⁰.

Вціліли дві систематизовані підбірки матеріалів щодо формату відзначення роковин смерті Є. Коновальця і Дня Героїв, датовані 1942 р. В них докладно розписано, як саме слід відзначати День Героїв⁴¹.

Важливою є вціліла підбірка інструкцій за різні роки щодо відзначення Дня Героїв. Одна з них датована 15 квітня 1944 р. Дата документа засвідчує те, що підготовка до свята відбувалася заздалегідь, протягом не менше місяця⁴². Документ підписав провідник 'Дорошенко' (справжні ім'я та прізвище, на жаль, встановити не вдалося). Крім цієї інструкції, збереглися й інші, зокрема і за більш пізній час⁴³.

Зразком того, як ці інструкції впроваджувались в життя, може бути докладна програма святкування, розроблена підпільниками одного з районів ОУН⁴⁴. Також вцілів один зі звітів з проведеного свята Героїв у підрайоні Порт (це, звісно, закодована назва; що

це насправді за район — встановити не вдалося)⁴⁵. З цих документів бачимо, що підпільники та їхні прихильники (а більшість з них — молодь у віці до 25 років) максимально серйозно ставилися до Свята Героїв і вшанування пам'яті Є. Коновальця.

До Дня Героїв керівники підпілля готувались дуже ретельно, друкували великими накладками відозви та звернення до населення. Прикладом можуть бути відозви «Друзі націоналісти!»⁴⁶ та «Українці!»⁴⁷. У них керівники ОУН коротко інформували населення про важливість відзначення Свята Героїв, пропонували належно вшанувати пам'ять всіх тих, хто загинув у боротьбі за відновлення незалежності України.

Окрім того, члени ОУН готували реферати та доповіді, які виголошували на зібраннях активу Організації або перед прихильниками і населенням. Для того, щоб написати подібний реферат, підпільник повинен був опрацювати певну кількість організаційних видань, щоб засвоїти біографію Є. Коновальця, основні етапи історії діяльності УВО і ОУН. Контроль над якістю написаних рефератів часто здійснювали референти, підпільні пропагандисти, які вимагали від молоді старанного підходу до написання текстів. Прикладом подібної творчості може бути збережений реферат «23 травня — День Героїв»⁴⁸.

Під час святкування Дня Героїв 23 травня зазвичай відбувалися урочисті зібрання членів ОУН. Вони були конспіративні, про них не повинні були знати сторонні люди. Тому про місце проведення заходу всіх підпільників повідомляли окремо, щоб унеможливити розконспірацію. Але окрім роботи з активом, ОУН вважала, що слід подбати також про виховання місцевого українського населення у патріотичному дусі. Якщо дозволяла ситуація, зібрання проходили за участю місцевого населення, переважно українців — прихильників підпілля (подібні випадки найчастіше траплялись у селах, де будь-якій окупаційній владі було важко контролювати щоденне життя громадян).

⁴⁰ У свято героїв української революції // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 46. — Арк. 1.

⁴¹ Свято героїв. Матеріали до святкування роковин смерті славної пам'яті вождя Євгена Коновальця. 1942 р. // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 46. — Арк. 2—6; Свято героїв 23.05. Матеріали до святкування роковин смерті славної пам'яті вождя Євгена Коновальця. 1942 р. // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 46. — Арк. 7—13.

⁴² Інструкція в справі святкування свята героїв революції. 15.04. 1944 р. // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 46. — Арк. 16—17.

⁴³ Інструкція в справі святкування 23.05. свята героїв революції // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 46. — Арк. 18; Інструкції до святкування дня 23.05. — свята героїв революції // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 46. — Арк. 25; Інструкція в справі відсвяткування Дня Героїв. (14.05.1947 р. Підписав 'Назар') // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 46. — Арк. 26.

⁴⁴ Програма святкових сходів на Свято Героїв 23 травня // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 46. — Арк. 20—24.

⁴⁵ Звіт із свята Героїв у підрайоні Порт. 25.05.1943 р. // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 46. — Арк. 14—15.

⁴⁶ Друзі націоналісти! Відозва (до свята Дня Героїв) // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 46. — Арк. 19.

⁴⁷ Українці! (відозва, документ не має закінчення) // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 46. — Арк. 27.

⁴⁸ 23 травня — день героїв (реферат) // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 46. — Арк. 28—36.

На таких загальних зібраннях підпільники мали нагоду поширити власні видання, в першу чергу — листівки та заклики. Зазвичай це були тексти, надруковані на одному невеликому аркуші, іноді — з гарним художнім оформленням, навіть з портретом Є. Коновальця. Збереглася ціла підбірка подібних матеріалів, які вилучили співробітники радянських каральних органів⁴⁹.

У підпіллі ОУН надавалося великого значення вшануванню пам'яті полеглих борців за волю України і поширенню некрологів про них. Це було зумовлене такою логікою: ОУН була підпільною, населення про її діяльність знало далеко не все з конспіративних причин. Зате після загибелі підпільників Організація хотіла, щоб населення могло дізнатись про їхнє життя та діяльність, про їхню самопожертву в ім'я України, щоб їхні імена залишилися в історії.

Саме тому підпілля виготовляло і поширювало у великій кількості некрологи. Серед них був також і некролог про Є. Коновальця (із його портретом)⁵⁰. Збережений в томі № 47 справи № 376 примірник некролога був виготовлений в 1949 р.

У томах 69—70 справи № 376 вміщено підпільні видання Української повстанської армії (УПА). В деяких з них містяться статті про життєвий шлях Є. Коновальця, аналіз його діяльності в УВО і ОУН, публікації про відзначення Дня Героїв. Прикладом можуть бути статті «Два прапорні імена — Петлюра і Коновалець»⁵¹, «Євген Коновалець»⁵², коротка замітка «У Свято Героїв»⁵³. Подекуди Є. Коновалець згадується також і в інших періодичних виданнях УПА.

⁴⁹ Листівки і лозунги до дня Свята Героїв (за різні роки) // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 46. — Арк. 37—52. Серед них: Арк. 39 — гарний портрет Є. Коновальця, виданий до 10-ліття його загибелі в 1948 р. Був виготовлений в друкарні ім. Я. Старуха в 1948 р. Арк. 40 — гарний портрет Є. Коновальця, до 12-ліття загибелі, виданий в 1950 р. Арк. 41 — гарні портрети Є. Коновальця та С. Петлюри. Арк. 41-а — гарний портрет Є. Коновальця. Арк. 45 — гарна листівка з портретом Є. Коновальця, датована 23.05.1948 р.

⁵⁰ Є. Коновалець. Некролог // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 47. — Арк. 30.

⁵¹ Два прапорні імена — Петлюра і Коновалець // Повстанець. — 1945. — Квітень—травень. — Ч. 5-6. // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 69. — Арк. 83—94.

⁵² Євген Коновалець (біографічна стаття) // Шлях перемоги. — 1945. — 15 травня. — Ч. 2. // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 70. — Арк. 1—2.

⁵³ У свято Героїв // Стрілецькі вісті. — 1945. — Травень — Ч. 5. // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 69. — Арк. 153—162.

У томі № 88 справи № 376 зберігаються матеріали, вилучені чекістами у підпільників ОУН на Тернопільщині (переважно у 1945—1951 рр.). Серед них вціліла «Програма свята Героїв»⁵⁴ (в ній є цікавий вірш «Загинув вождь»), реферат «У свято Героїв»⁵⁵ (за травень 1947 р.) тощо.

Окрім перерахованих документів Є. Коновалець побіжно згадується і в інших підпільних виданнях та документах, що зберігаються в справі № 376.

Документи про Є. Коновальця, виявлені в справі № 376 з фонду № 13 (колекція друкованих видань) ГДА СБ України, є цінним історичним джерелом для вивчення його постаті. Практично всі вони були створені вже після смерті Є. Коновальця. Тому в них переважно йдеться про вшанування його пам'яті. Зазначені матеріали мали на меті поширити інформацію про життя і діяльність Є. Коновальця серед членів ОУН та українського населення з метою увічнення пам'яті про нього.

Серед збережених документів найважливішими є:

— біографічні статті про життя та діяльність Є. Коновальця в УВО і ОУН;

— матеріали щодо організації у підпіллі ОУН Дня Героїв, який щорічно відзначався в день загибелі Є. Коновальця (інструкції, вказівки, програми свята, звіти тощо);

— пропагандивні листівки та заклики з портретами Є. Коновальця;

— некролог Є. Коновальця;

— реферати про життя Є. Коновальця, підготовлені членами ОУН;

— матеріали ОУН(б) і ОУН(м) щодо розколу єдиної ОУН на дві фракції і ставлення Є. Коновальця до проблеми реорганізації підпілля тощо.

Зазначені джерела (більшість з яких досі не опубліковані) дозволяють дізнатися більше про роль керівника УВО та ОУН в історії України ХХ ст. На нашу думку, найцікавішою є підбірка мате-

⁵⁴ Програма свята Героїв // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 88. — Арк. ? (нумерації немає).

⁵⁵ «У свято Героїв» (реферат) // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 88. — Арк. 162. (Травень 1947 р.).